

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

ISSN 1829-054X



Matenadaran
Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts
and “Friends of the Matenadaran” Benevolent Fund express their
gratitude to “JTI ARMENIA” CJSC
for sponsoring the publication of this volume

Մատենադարան
Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտը և
«Մատենադարանի բարեկամներ» բարեգործական հիմնադրամը
երախտագիտություն են հայտնում «ՋԵՅ ԹԻ ԱՅ ԱՐՄԵՆԻԱ» ՓԲԸ-ին
սույն հատորի հրատարակությանն աջակցելու համար



MATENADARAN
MESROP MASHTOTS INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS

BULLETIN OF MATENADARAN
34

Yerevan – 2022

МАТЕНАДАРАН
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ МЕСРОПА МАШТОЦА

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА
34

Ереван – 2022

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ԲԱՆԲԵՐ
ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ**

34

*Տպագրվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան
Մատենադարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ*

Խմբագրական խորհուրդ՝ Վ. Տեր-Ղևոնդյան (գլխ. խմբագիր), Գ. Տեր-Վարդանյան, Գ. Մուրադյան (պատասխանատու քարտուղար), Կ. Մաթևոսյան, Վ. Թորոսյան, Թ. Վ. Լինտ, Ա. Մուլթաֆյան, Ա. Շահնազարյան, Գ. Գասպարյան, Ս. Վարդազարյան, Ա. Թամրազյան, Հ. Համբարձումյան:

*«Բանբեր Մատենադարանի» 34, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի
ին-տ. Երևան, 2022: 448 էջ (ներդիր 8 էջ):*

*«Բանբեր Մատենադարանի» հանդեսի սույն համարում ընդգրկված են
պատմությունը, բանասիրությունը, արվեստին նվիրված հոդվածներ և այլ նյութեր:*

**ՌՈՒՄԻ ՍՈՒԼԹԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱԿԱԹՈՈ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՆԱՆԻԱՆ**

Բանալի բառեր՝ *Կաթողիկոս, Անանիա, Կիրիկիա, հիշատակարան, սուլթան, Կեսարիա, Հռոմկլա:*

Պատմական որոշ դեպքերի կամ գործիչների վերաբերյալ հայագիտության մեջ եղած տվյալները և պատկերացումները ժամանակի ընթացքում լրացման, ամբողջացման կարիք ունեն, պայմանավորված նոր սկզբնաղբյուրների ի հայտ գալով և արդեն հայտնիները՝ ավելի մանրամասն ուսումնասիրությամբ: Այդպիսի մի օրինակ է ԺԳ դարի սկզբներին Ռոմի (Իկոնիայի) սուլթանության հակաթոռ կաթողիկոս Անանիային վերաբերող պատմությունը, որի մասին պահպանվել են հայ և ասորի պատմիչների վկայություններ, հիշատակարաններում տեղ գտած տվյալներ և այլ օժանդակ նյութեր:

Հայ պատմագրությունն Անանիային անդրադարձել է Միքայել Չամչյանից¹ սկսած, որը հիմնականում օգտագործել է Կիրակոս Գանձակեցու հայտնած տեղեկությունները, այնուհետև հակաթոռ կաթողիկոսի գործունեությանն անդրադարձել է Մաղաթիա պատրիարք Սրմանյանը²: Գանձակեցու հաղորդումը նկատի ունենալով, նրանք այն եզրակացության են հանգել, որ Անանիան հակաթոռ կաթողիկոս է դարձել 1203 թ.՝ Գրիգոր Զ Ապիրատի (1194-1203) մահից և Հովհաննես Զ Սսեցու (1203-1221) օծումից անմիջապես հետո, իսկ պատճառը եղել է նրա դժգոհությունը, որ ոչ թե ինքն է կաթողիկոս դարձել, այլ Հովհաննես Սսեցին:

Հայագետ Հայկ Բերբերյանը 1964 թ. «Սիոն» ամսագրում երկու մասով հրատարակեց «Անանիա հակաթոռ կաթողիկոս 1201, 1211 (1223?)»³ վերնագրով հանգամանալից հոդվածը, որտեղ ԺԳ դարի սկզբների մի քանի հիշատակարանների տվյալներն օգտագործելով, էական ճշտումներ կատարեց Անանիա-

* Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, պ.գ.դ., karenmatevosian@gmail.com, հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ հոկտեմբերի 22, 2022, գրախոսելու օրը՝ հոկտեմբերի 29, 2022:

1 Մ. Զամչեան, Պատմութիւն Հայոց, հ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 175-177:

2 Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Ա, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 1828-1829: Տե՛ս նաև Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, Երևան, 1942, էջ 163-154:

3 Հ. Պեպելեան, «Անանիա հակաթոռ կաթողիկոս», Սիոն, 1964, էջ 286-289, 360-363:

յի վերաբերյալ, մասնավորապես ցույց տալով, որ նա կաթողիկոս է դարձել ոչ թե 1203 թվականին, այլ ավելի վաղ՝ 1201-ին, ուստի, նրա հակաթոռության պատճառն էլ սոսկ Հովհաննես Սսեցու ընտրությունից դժգոհ լինելը չէր: Ուսումնասիրողն անդրադարձել է նաև այլ հարցերի, որոնց մասին կնշենք ստորև: 1964-ին Հ. Բերբերյանն Անանիային նվիրված հոդվածը՝ կարևոր մի լրացումով, որը վերաբերում էր կաթողիկոսի մահվան թվականին՝ 1227 (քաղված Ստեփանոս Օրբելյանի ժամանակագրությունից), վերահրատարակեց ֆրանսերենով⁴:

Անանիայի մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում նաև ասորի պատմիչ Անանուն Եդեսացին, որոնք ծանոթ չեն եղել Հ. Բերբերյանին: Եդեսացու ժամանակագրությունը հայերենով հրատարակվել է 1982-ին Լևոն Տեր-Պետրոսյանի աշխատասիրությունը⁵: Ստորև կփորձենք հնարավորինս ամբողջացնել Անանիա հակաթոռ կաթողիկոսի մասին տվյալները՝ աղբյուրագիտական նյութերն ի մի բերելով և որոշ հարցեր պարզաբանելով սկսելով պատմիչներից:

Կիրակոս Գանձակեցու և Անանուն Եդեսացու տեղեկությունները

Անանիայի մասին հիմնական աղբյուրներից է Կիրակոս Գանձակեցու Պատմությունը, որտեղ նա հիշատակվում է երկու տեղում: Առաջին անգամ նշվում է Գրիգոր Քարավեժ կաթողիկոսի (1193-1194) մահվան առնչությամբ, որպես կաթողիկոսի հակառակորդներից մեկը. «Եւ ապա Գրիգորիս մի ամ... Եւ էր նա հասական գեղեցիկ և բարուք տեսանելով. բայց զի մախողք բազում էին նորա, արկին բարուրս ինչ ի վերայ նորա եպիսկոպոսքն նախանձոտք և մատնեցին զնա ստույթեամբ Լևոնի թագաւորի: Եւ նա հրամայեաց արգելուլ զնա ի բերդ մի, մինչ քննութիւն լիցի ճշմարտութեամբ վասն նորա, և ինքն գրեաց թուղթ յԱրևելս՝ յաշխարհն Հայոց առ վարդապետս և եպիսկոպոսս, եթէ զինչ կամք իցեն նոցա վասն այնր: Եւ մինչ չև պատասխան ընկալեալ, վախճանեցաւ կաթողիկոսն այսպիսի մահուամբ. Յաւուր միում տեսին զնա անկեալ ընդ պարիսպ բերդին՝ ունելով կտաւ զմիջաւ իւրով, այնպէս մեռեալ: Եւ զայս ոմանք ասէին, եթէ մախողքն նորա ընկեցին եպիսկոպոսքն, որք ակն ունէին ժառանգել զաթոռն, յորոց մինն ասէին զՅովհաննէս, որ յետ նորա կալաւ զաթոռն, և զԱնանիա, որ եղև հակառակաթոռ ի Սևաստ, յիշխանութեան սուլտանին Հոռոմոց, և

⁴ **Н. Berbérian**, « Le patriarcat arménien du sultanat de Roum, l'anticatholicos Anania », *REArm.*, T. 3, 1966, p. 233-241.

⁵ **Անանուն Եդեսացի**, ժամանակագրություն, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ **Լ. Տեր-Պետրոսյանի** (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 12, Աստվածաբան աղբյուրներ, հ. Բ), Երևան, 1982:

այլք յեպիսկոպոսաց անտի՝ արք վեց: Եւ կէսք ասէին, եթէ ի գիշերի կամեցաւ փախչել ի բերդէ անտի, հնարեցաւ իջանել ընդ պարիսպն կտաւովն, և կտրեալ կտաւոյն, անկաւ և մեռաւ: Զճշմարիտն մեք ոչ գիտեմք, այս արդարադատին Աստուծոյ է գիտելի...»⁶:

Շարունակելով, պատմիչը գրում է Գրիգոր Ապիրատի աթոռակալության և նրա մահից հետո աթոռին տիրելու շուրջ եպիսկոպոսների պայքարի մասին, որի արդյունքում ընտրվեց Հովհաննես Սսեցին, իսկ Անանիան Ռումի սուլթանին կաշառք տալով հակաթոռ կաթողիկոս դարձավ Սեբաստիայում. «Եւ ապա տէր Գրիգոր Ապիրատն ամս եօթն: Եւ այնուհետէ սկսան մախողքն Գրիգորիսի զմիմեամբք ելանել, թէ ո՞նտիցի յաթոռն հայրապետական: Եւ Յովհաննէսն՝ զի ընտանի էր թագաւորին Լեոնի, բռնացաւ և կալաւ: Իբրև ետես զայն միւս եպիսկոպոս՝ Անանիա, չոգաւ նա առ սուլտանն, զոր Հոռոմոց կոչեն, և ետ նմա կաշառս, և նստաւ կաթողիկոս ի Սևաստ, զի ասէր զինքն յազգէ կաթողիկոսին Պետրոսի, որ կայ թաղեալ անդէն: Եւ այսպէս բաժանեցաւ աթոռ սրբոյն Գրիգորի յերիս՝ մի բունն՝ զոր էառն Յովհաննէս, որ ի Հոռոմկլայն, և միւսն ի Սևաստ, զոր ապստամբեցաւ Անանիա, և միւս ևս ի կղզւոջն, որ կոչի Աղթամար՝ Դաւիթ անուն»⁷:

Գանձակեցու հենց այս վկայության արդյունքում է ձևավորվել այն կարծիքը (Մ. Չամչյան, Մ. Օրմանյան և այլք), որ Անանիայի հակաթոռ կաթողիկոսությունը սկզբնավորվել է 1203 թ.՝ Հովհաննես Սսեցու ընտրությունից հետո, Անանիայի դժգոհության պատճառով:

Երկրորդ անգամ Կիրակոս Գանձակեցին Անանիայի անունը տալիս է, երբ իշխան Լեոն Բ-ը 1197 թ., իր թագադրությանն ընդառաջ, Հոռոմի պապի պատվիրակին պատասխանելու համար հրավիրում է Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոսին ու բարձրաստիճան հոգևորականներին և համոզում համապատասխան երդմնագիր տալ, որ ընդունում են պապի դավանաբանական պահանջները. «Եւ արարին եպիսկոպոսքն զբան երդմանն, յորոց մի էր եպիսկոպոսն Տարսունի ներսէս Լամբրօնեցի... և Յովհաննէս, որ եղև կաթողիկոս, և Անանիա՝ որ եղև հակառակաթոռ ի Սևաստ, և այլք ընդ սոսա»⁸:

Պետք է ասել, որ թեև Կիրակոս Գանձակեցին երկու անգամ նշում է, որ Անանիան կաթողիկոս է եղել Սեբաստիայում, սակայն չի ասում, թե նա մինչ այդ Սեբաստիայի եպիսկոպոսն էր, ինչպես որ տարածվել է գրականության մեջ⁹:

⁶ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 147-148: Այս և հաջորդ մեջբերումներում ընդգծումները մերն են – Կ. Մ.:

⁷ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 148-149:

⁸ Նույն տեղում, էջ 157-158:

⁹ Մ. Չամչեան, նշվ. աշխ. էջ 175, Ղ. Ալիշան, Սիսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 471, 507, Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Բ. Ա, էջ 163 և այլն:

նա, հավանաբար, Կիլիկիայի եպիսկոպոսներից մեկն էր, այդ պատճառով էլ անմիջական մասնակցություն է ունեցել ինչպես Գրիգոր Քարավեժի դեմ եղած գործողություններին, որպես մեկը նրանցից, որոնք «ակն ունէին ժառանգել գաթոռն», այնպես էլ Լևոն իշխանի հրավիրած հավաքին: Գանձակեցու վկայություններինց երևում է, որ արդեն Գրիգոր Քարավեժի դեմ սկսված խարդավանքների ժամանակ Անանիան Հայոց կաթողիկոսական աթոռին հասնելու լուրջ հավակնություն է ունեցել՝ Պետրոս Գետադարձի տոհմից լինելու հիմնավորմամբ:

Անանուն Եդեսացին ժամանակով ավելի մոտ է Անանիայի ապրած շրջանին, իր ժամանակագրությունն ավարտել է շուրջ 1240 թ.¹⁰ (Կիրակոս Գանձակեցին իր Պատմությունը գրել է ԺԳ դարի 60-ական թթ. կեսերին): Անանիան հիշատակվում է Եդեսացու ժամանակագրության երեք հատվածում, որոնցից առաջինը հետևյալն է. «1511 (1200) թվականին Պոնտոսի կողմերում հայտնվեց մի մարդ կաթողիկոսի ազգականներից, ինչպես ասում են, իրենց Գրիգորիսի ցեղից: Դա մի եպիսկոպոս էր, որի անունն էր Անանա, այսինքն՝ Անանիա: Շատ եպիսկոպոսներ անցան նրա կողմը և նրան կաթողիկոս հռչակեցին: Այդ հյուսիսային երկրները նա անջատեց Հռոմկլայում նստող Ապիրատից: Ասում են, որ նա արժանի էր գահին և հարուստ գիտելիքներ և լեզու ուներ»¹¹:

Այս արժեքավոր տեղեկությունը ցույց է տալիս նախ, որ Անանիան կաթողիկոս է դարձել Գրիգոր Ապիրատի գահակալության ժամանակ (թվականի ճշգրտմանը կանդրադառնանք քիչ հետո՝ 1201 թ. հիշատակարանի առնչությամբ): Երկրորդ էական նշումն այն է, որ Անանիայի կաթողիկոսանալով հայաբնակ հյուսիսային շրջաններն անջատվել են Հռոմկլայի աթոռից, որով շեշտվում է հակաթոռության քաղաքական կողմը և որը չէր կարող միայն Անանիայի ցանկությունները լինել: Ինչպես երևում է, Կիլիկիայի Հայոց թագավորության հետ թշնամական հարաբերություններ ունեցող Ռուսի Ռուբն ադ-Գին Սուլեյմանշահ Բ (1196-1204) սուլթանն Անանիային օգտագործել է իր շահերի համար ու նաև այդ է եղել հակաթոռ կաթողիկոսության ստեղծման պատճառը:

Նախորդ ուսումնասիրողներն անդրադարձել են հակաթոռության առաջացման քաղաքական կողմին: Հ. Բերբերյանը մասնավորապես գրում է. «Անանիայի հերձաժը, նոյնիսկ եթէ անձնական փառասիրութիւնը դեր մը ունեցած ըլլայ անոր մէջ, «ապստամբութիւն» մը ըլլալէ աւելի քաղաքական կացութեան մը պարտադրած լուծումի մը բնոյթ կը ստանայ... Անանիայի կաթողիկոսական աթոռը սելջուքեան պետութեան Հայոց կաթողիկոսական աթոռը եղած է»¹²: Պատմաբան Գագիկ Հարությունյանն ավելի առաջ է գնում և Անանուն Եդեսացու

¹⁰ Անանուն Եդեսացի, էջ 15:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 193:

¹² Հ. Պեպելեան, նշվ. աշխ. էջ 362:

ժամանակագրության վերոհիշյալ հատվածը մեջբերելուց հետո գրում է, թե «Սեբաստիայի արքեպիսկոպոս Անանիայի այդ գործողությունները ծրագրել էր Իկոնիայի Ռուբն ադ-Դին Սուլեյմանշահ II իբն Լիհ-Արսլան սուլթանը»¹³: Կարծում ենք, որ այս դեպքի՝ սուլթանի «ծրագրած» լինելու մասին պնդումն այնքան էլ համոզիչ չէ: Մեր կարծիքով, Անանիան, որը հավակնոտ անձնավորություն էր, շատ շուտ հասկացել է, որ ծերացած Գրիգոր Ապիրատից հետո կաթողիկոսական ընտրության ժամանակ չի կարող Սսի արքեպիսկոպոս Հովհաննեսի մրցակիցը լինել, քանի որ վերջինս Լևոն թագավորի մտերիմն էր, Գանձակեցու բնորոշմամբ՝ «ընտանի էր թագաւորին Լևոնի», ուստի կաթողիկոս դառնալու խնդրանքով դիմել է Ռուբն ադ-Դինին (բնականաբար, հանդիպմանը ընծաներ է մատուցել, որը ժամանակի ընդունված կարգն էր). և նա տեսնելով, որ դա ձեռնտու է իրեն, համաձայնել է: Կարճ ասած՝ Անանիայի և սուլթանի շահերը համընկել են, սակայն նախաձեռնությունը, հավանաբար, եկել է առաջինից:

Անանուն եղեսացու փոխանցած տեղեկության մեջ մի անճշտություն կա՝ այն, որ Անանիան ներկայանում էր իբրև «Գրիգորիսի ցեղից» սերած մարդ: Իրականում, Գրիգորիսի, այսինքն Գրիգոր Լուսավորչի տոհմակից էին իրենց համարում այսպես կոչված «Պահլավունի» կաթողիկոսները՝ սկսած Գրիգոր Բ Վկայասերից (1066-1105), այնուհետև նրա քրոջ թոռներից (Գրիգոր Գ, Ներսես Գ), մինչև Գրիգոր Ապիրատ: Իսկ Անանիան, ինչպես տեսանք Գանձակեցու հայտնածից, իրեն համարում էր կաթողիկոս Պետրոս Գետադարձի տոհմից¹⁴: Նկատենք, որ թեև Անանուն եղեսացու տեղեկությունը անվան հարցում սխալ է, սակայն երևույթը ներկայացնելու առումով միանգամայն ներդաշնակ է Կիրակոս Գանձակեցու հայտնածին: Գա այն է, որ Անանիան կաթողիկոսական աթոռի նկատմամբ ունեցած իր հավակնությունը հիմնավորել է տոհմական ծագումով:

Անանուն եղեսացու երկրորդ տեղեկությունը վերաբերում է Գրիգոր Ապիրատի մահվանը և հաջորդող դեպքերին, որտեղ կրկին հիշատակվում է Անանիան. «1514 (1203) թվականին Կիլիկիո երկրում մեռավ Հայոց կաթողիկոսը, որի անունն էր Ապիրատ...: Նրանից հետո գահին տիրեց Հովհաննես անունով մեկը, որը ոչ թե նրանց (նկատի ունի «Պահլավունի» կաթողիկոսներին – Կ. Մ.), այլ Կիլիկիայի իշխանների ցեղից էր, որոնք այժմ էլ կանգնած են իշխանության գլուխ: Որոշ ժամանակ անց Հովհաննես կաթողիկոսի խնդրանքով Ռումի երկրի սուլթանը պաշտոնազրկեց Անանիային: Եվ այդ երկրները կցվեցին նրան»¹⁵: Այս

¹³ Հայոց պատմություն, հ. II, գիրք երկրորդ, Երևան, 2014, էջ 360 (ենթաբաժնի հեղինակ՝ Գ. Հարությունյան):

¹⁴ Տեղին է հիշել, որ ժամանակին Փիլարտոս Վարաժնունին կաթողիկոս Գրիգոր Բ Վկայասերի համաձայնությամբ Հոնիում կաթողիկոս է ընտրել Պետրոս Գետադարձի քրոջ որդի Սարգսին (1076-78), տե՛ս Մատթեոս Ուոհայեցի, *Ժամանակագրություն*, Երևան, 1991, էջ 226, 232:

¹⁵ Անանուն եղեսացի, էջ 193-194:

տեղեկությունը ցույց է տալիս, որ Հովհաննեսի և Անանիայի միջև հակամարտությունը շարունակվել է, սակայն արդյունքի մասին Անանուն եղեսացու հաղորդումը թե սուլթանը պաշտոնագրկել է Անանիային, հերքվում է ժամանակագրի հենց հաջորդ վկայությամբ:

«1516 (1205) թվականին Կիլիկիայի իշխան Լևոն հայը դիմեց Խոսրովշահին, որը տիրում էր Կապադովկիայի երկրում, և պահանջեց Անանիային: Սա, ինչպես նշեցինք, կաթողիկոս էր դարձել այն կողմերում և անջատվել այս կողմերի կաթողիկոսից՝ նգովելով վերջինիս և չեղյալ հայտարարելով նրա կաթողիկոսությունը»¹⁶: Ինչպես տեսնում ենք, Անանիան շարունակել է աթոռակալել նաև Ռուբն ադ-Դինի եղբոր՝ Ղիյաս ադ-Դին Քեյխոսրով Ա-ի (1205-1211) ժամանակ, և նրա հակաթոռ կաթողիկոսության վերացման համար ջանքեր է գործադրել նաև Լևոն թագավորը: Սա նշանակում է, որ ոչ միայն Հայոց հոգևոր, այլև աշխարհիկ իշխանությունը, գիտակցելով Անանիայի պառակտիչ գործունեության վտանգը, փորձում էր չեզոքացնել այն: Պատահական չէ, որ Փանձակեցին Անանիայի հակաթոռությունը բնութագրում է որպես ապստամբություն («զոր ապստամբեցա՛ն Անանիա»): Այնուամենայնիվ, Անանիան շարունակել է աթոռակալել և որպես կաթողիկոս հիշատակվում է նաև հետագա շրջանում՝ 1211, 1223, 1227 թվականներին:

Հիշատակարանները և Թեոդորոս Կեսարացու վկայաբանությունը

Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների տվյալները մեծապես արժանահավատ են, քանի որ դրանց հեղինակները ոչ թե տեղեկություններ են հաղորդում տասնամյակներ առաջ տեղի ունեցած դեպքերի կամ անցած-գնացած մարդկանց մասին, այլ արձանագրում են հենց հիշատակարանի գրության ժամանակի տվյալ տարվա փաստերը: Այդպիսի հատկանշական օրինակ է 1201 թ. Դարանաղյաց գավառի Ավագ վանքում ընդօրինակված Ավետարանում (ձեռ. ՄՄ 10359) Ստեփանոս գրչի ձեռքով գրված հիշատակարանը, որտեղ մասնավորապես ասվում է. «Ի վեցհարիւրորդի յիսներորդի թուաբերութեանս Հայոց նոր տումարիս (1201), ի գաւառիս Դարանաղեաց, առ ստորոտով լերինս Սեպոհի, ի հրեշտակիրան անապատիս կոչեցելոյ Աւագ վանք... Արդ, ի հինգերորդ ամի թագաւորութեան Հայոց Ղեւովն յաղթող եւ բարեպաշտի... եւ ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորիսի, որ եւ յայսմ ամի երկուս բաժանի՝ եւ նստի Անանէ է ի Կեսարիա»¹⁷:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 194:

¹⁷ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց Ա. Մաթևոսյան, Երևան, 1984, էջ 12: Թվականի առնչությամբ հիշատակագրի նշումը, թե Լևոնի թագավորության 5-րդ տարին էր, որոշ շեղումով է, քանի որ 1198-ից հաշված 1201-ը գահակալության չորրորդ տարին է:

Հիշատակարանն առաջին անգամ հրապարակած Հայկ Բերբերյանն այստեղից իրավացիորեն եզրակացրել է, որ Անանիան հակաթոռ կաթողիկոս է դարձել ոչ թե Գրիգոր Ապիրատի մահից հետո և Հովհաննես Սսեցու ընտրությունից դժգոհ մնալով՝ 1203 թ., այլ դրանից առաջ¹⁸: Ինչպես տեսանք, այս եզրակացությունն են հանգեցնում նաև Անանուն Եդեսացու վկայությունները: Սակայն հիշատակարանում Կեսարիայի՝ որպես Անանիայի առաջին նստավայրի մասին հիշատակումը շատ կարևոր է: Այն ավելի մոտ էր Կիլիկիայի սահմաններին և գուցե նաև դրանով պետք է բացատրել Հովհաննես Սսեցու և Լևոն թագավորի անհանդուրժող վերաբերմունքն Անանիայի նկատմամբ:

Ինչ վերաբերում է հակաթոռության սկզբնավորման թվականին՝ 1200 թ. (Անանուն Եդեսացի), թե 1201 թ. (Ստեփանոս գրիչ), ապա կարծում ենք ավելուծյունը պետք է տալ վերջինին: Նախ, որովհետև ասորի պատմիչը գրել է տասնամյակների հեռվից, իր խոսքը սկսում է նախընթաց վիճակը ներկայացնելով «1200 թվականին Պոնտոսի կողմերում հայտնվեց մի մարդ... շատ եպիսկոպոսներ անցան նրա կողմը» և այլն: Իսկ Ստեփանոս գրիչը ձեռագրի գրությունն ավարտելով, փաստագրում է իր ժամանակի իրողությունները, նշում, որ գրել է կաթողիկոս Գրիգորի (Գրիգոր Ապիրատ) ժամանակ, բայց հենց այդ տարում՝ «յայսմ ամի» կաթողիկոսությունը երկու մասի է բաժանվել և «Անանէն» որպես կաթողիկոս նստել է Կեսարիայում:

Ժամանակագրական առումով Անանիային նշող հաջորդ հիշատակարանը 1203 թվականից է, գրված Խաղտեաց երկրում, որը Փոքր Հայքի հյուսիսում է: «Արդ, ես ծառայս Աստուծոյ Յովնաննէս սկսայ զսուրբ Աւետարանս և կատարեցի ի ՈՄԲ (1203) թուականիս, ի կաթողիկոսութեան տէր Անանիայի, և յառաջնորդութեան տէր Մխիթարայ՝ երկրիս Խաղտեաց, ի փոքր մենաստանիս որ կոչի Աշնոցի վանք»¹⁹: Ինչպես տեսնում ենք, գրիչ Հովհաննեսի համար միակ կաթողիկոսն Անանիան է:

Այս երկու հիշատակարանից հետո Անանիայի մասին հաջորդ կարևոր սկզբնաղբյուրը Թեոդորոս Կեսարացու վկայաբանությունն է, որի նահատակությունը տեղի է ունեցել 1204 թ. Կեսարիայում²⁰: Հայ երիտասարդ Թեոդորոսի մահմեդականություն ընդունելու, ապա այդ կրոնից հրաժարվելու և այդ պատճառով մահվան դատապարտվելու մասին է ընդարձակ վկայաբանությունը, որը

¹⁸ Հ. Պէրպլեւան, նշվ. աշխ. էջ 360:

¹⁹ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 35:

²⁰ Ռուսի սուլթանությունում հայերի կարգավիճակի և Թեոդորոսի վկայաբանության մասին տե՛ս S. Peter Cowe, “The Armenian Community of the Konia Region in the Seljuk Period,” in: *Armenian Communities of Asia Minor* (Historic Armenian Cities and Provinces, ed. by Richard G. Hovannisian, Vol. 13), Costa Mesa, 2014, Chapter 3, pp. 89-106:

շարադրված է այդ ժանրին հատուկ ոճով²¹: Դեպքի մանրամասներից մեկն այն է, որ Թեոդորոսի բանտում եղած ժամանակ նրան է այցելում Գևորգ անունով քահանան, և նա խնդրում է իր մասին պատմել կաթողիկոսին և աղոթել իր համար՝ «երթացես ի վանս հայրապետին մերոյ առ եպիսկոպոսապետն և տէրն իմ Անանիաս, և պատմեսցես նմա զամենայն անցս աղետից և զկիրս շարշարանաց անձին իմոյ. և աղաչեա զնա աղօթս առնել ի վերայ իմ»²²: Քահանան աճապարում է «առ կաթողիկոս Հայոց»: Այստեղ վկայաբանության հեղինակը մի գովաբանական հատված է նվիրում Անանիային՝ ցույց տալով նրա խնամածու վերաբերմունքը կարոտյալների ու տառապալանների նկատմամբ: Այնուհետև ասվում է, որ կաթողիկոսը հավաքում է եպիսկոպոսներին, վարդապետներին ու բոլոր եկեղեցականներին և երեք ժամ աղոթում են Թեոդորոսի համար, ապա նույն քահանային հետ են ուղարկում՝ հայրապետի զորակցությունը հայտնելու Թեոդորոսին, նաև նրա հետ դնում «կերակուր ինչ ի պէտս մարմնոյ»²³:

Անանիան հիշվում է նաև վկայաբանության վերջում: Երբ երկրորդ անգամ քրիստոնեությունը շուրանալու համար քարկոծելով սպանում են Թեոդորոսին, որից հետո նրա մարմնի վրա պայծառ լույս է երևում, որը տեսնելով դահիճները սարսափած փախչում են, Ռուքն ադ-Գինը հրամայում է Անանիային նահատակի դին հողին հանձնել. «Եւ Շահ Ռուգնատին իմացեալ զեղեալսն՝ հրաման ետ Անանիայ հայրապետի փութով բառնալ և թաղել զնա»²⁴: Գնում են, հուղարկավորում նահատակին «յարժանաւոր տեղոջ», որից հետո, ըստ հեղինակի՝ գերեզմանի վրա հրաշքներ և հիվանդների բժշկություններ են լինում:

Սույն վկայաբանությունից երևում է, որ Անանիայի նստավայրն այդ ժամանակ շարունակում էր մնալ Կեսարիան²⁵: Ի դեպ, վկայաբանության մեջ Կեսա-

²¹ Հակիրճ, պատմությունը հետևյալն է. ծնունդով կեսարացի Թեոդորոսը պարտով փող է վերցնում, բայց վատնում է ու չի կարողանում վերադարձնել, գործը հասնում է մահմեդական դատավորին: Պատժից խուսափելու և պարտից ազատվելու համար նա ուրանում է քրիստոնեությունը և մահմեդականություն ընդունում: Հետո զոջում է, հետևում այլ փոփոխություններ և նորից քրիստոնյա դառնում: Ժամանակ անց, կեսարացի մահմեդական մեկը տեսնում է նրան, հանաչում, բացահայտվում է այս անգամ մահմեդականությունից հրաժարումը: Բռնում բերում են Կեսարիա, նույն դատավորի մոտ, որը կրկին համոզում է նրան մահմեդական դառնալ, բայց ո՛չ հորդորները, ո՛չ սպառնալիքներն ու կտտանքները Թեոդորոսի որոշումը չեն փոխում: Նրան փորձում է համոզել նաև քաղաքը, սակայն ապարդյուն: Ի վերջո, Թեոդորոսին ֆառկոծելով սպանում են: Վկայաբանությունը բավական ընդարձակ է, հիմնական տեքստը դատավորի ու Թեոդորոսի երկխոսություններն են՝ վերջինիս երկարաբան ֆարզական բնույթի խոսքերով (Հայոց նոր վկայները (1155-1843), հ. Ա, աշխատութեամբ Յ. Մանանդեանի եւ Հ. Աճառեանի, Վաղարշապատ, 1903, էջ 73-92):

²² Հայոց նոր վկայները, էջ 84:

²³ Նույն տեղում, էջ 85:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 92:

²⁵ Հ. Պերպերեան, նշվ. աշխ. էջ 360:

րիայի մասին ասվում է՝ «որ է աթոռ հայրապետական և թագաւորական, և ամենայն քաղաքաց Յունաց գահերիցագոյն»²⁶, նկատի ունենալով այդ քաղաքի փառավոր անցյալը և կարևորությունը քրիստոնեական եկեղեցու համար: Հավանաբար նաև այդ հանգամանքը հաշվի առնելով է Անանիան իր աթոռը հաստատել Կեսարիայում:

Թեոդորոս Կեսարացու վկայաբանությունը՝ Անանիայի առնչությամբ, անդրադարձել են բոլոր նախորդ ուսումնասիրողները (Մ. Չամչյան, Մ. Օրմանյան, Հ. Բերբերյան), այն դիտարկելով որպես վերջինիս մասին մի սկզբնաղբյուր: Սակայն բնագրի ուսումնասիրությունը մեզ հանգեցրել է այն եզրակացության, որ վկայաբանության և Անանիայի կապն ավելի խորն է, և որ վկայաբանությունը գրի է առնվել հենց Անանիայի պատվերով: Հատկապես ուշադրավ է, որ վկայաբանության սկզբնամասում՝ ժամանակի իրավիճակը ներկայացնող հատվածում, փառաբանվում է սուլթան Ռուբն ադ-Դինը. «Ընդ ժամանակս բռնակալութեան մեծի արքային Տաճկաստանի Սուլիման Շահ Սուլտան Ռուզնատնին, որ բազում հանդէս քաջութեան և յաղթութեան պատերազմի ցուցեալ յաւուրս ժամանակաց իւրոց, և յաչս յոքունց մեծարեալ ահարկանելով ամենայն թագաւորաց տիեզերաց: Սա որդի գոլով մեծ և յաղթող ինքնակալ իւրիճ Ասլան սուլտանի, ուստի գրաւեալ սորա ընդ իշխանութեամբ տէրութեանն իւրոյ կողմանս հիւսիսոյ, սկսեալ ի Կեսարացոց մայրաքաղաքէն մինչև ի մեծն Բիւզանդիոն, որ այժմ կոչի Կոստանդինուպոլիս, ունելով ընդ իշխանութեամբ զՊոնտոս և զՍեբաստիա և զամենայն զեմենտացոց և զՏրապիզոնտացոց զտէրութիւնն, և հասեալ մինչև ի մեծ և ի հոշակաւոր քաղաքն Թէոդուպոլիս, որ կոչի Կարնոյ քաղաք, նուաճեաց ընդ գաւազանաւ զեկեղեաց և զԴարանաղեաց, արկ ընդ ձեռամբ զԻշխանն Մոփաց, փութացաւ մինչև ի լայնանիստ քաղաքն Մելիտենի, մերձ ի սահմանն Եգեսացոց, համարձակեցայց ասել թէ և զամենայն աշխարհ, տիրելով ի վերայ ամենայն հայրենական աշխարհաց իւրոց»²⁷:

Այս հատվածն ակնհայտորեն ցույց է տալիս, որ վկայաբանությունը շարադրվել է տեղում, այսինքն՝ հենց Կեսարիայում ապրող հայ հոգևորականի ձեռամբ: Հեղինակը, որը գրվածքից դատելով, բանիմաց և կրթված անձնավորություն էր²⁸, քաջ ծանոթ է եղել ժամանակի ռազմաքաղաքական անցուղարձին, գրում է որպես ականատես, քրիստոնեության ջերմեռանդ պաշտպան է, մի կողմից սգում է նահատակ Թեոդորոսի համար, բայց մյուս կողմից՝ փառաբանում

²⁶ Հայոց նոր վկաները, էջ 75:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 74-75:

²⁸ Վարձագրական գրականության հմուտ հետազոտող Քնարիկ Տեր-Գալթյանը շատ բարձր է գնահատում Թեոդորոս Կեսարացու վկայաբանության հեղինակին (**Ք. Տեր-Գալթյան**, Հայկական սրբախոսություն վարքեր և վկայաբանություններ (V-XVIII դդ.), Երևան, 2011, էջ 321-323):

Ռուսն ադ-Դինին: Պետք է ասել, որ մահմեդական իշխանավորի նման մեծարական ներկայացումը հատուկ չէ վարքագրական գրականությանը: Մեր ենթագրությունը, թե թեոգորոս Կեսարացու վկայաբանությունը շարադրվել է Անանիա հակաթոռ կաթողիկոսի հանձնարարությամբ, հիմնված է նաև այն հանգամանքի վրա, որ նա այստեղ, փաստորեն, հանդես է գալիս որպես տեղի հայերի հոգևոր ապավեն, նաև շեշտվում է, որ թեոգորոսի մարմինը հողին հանձնելու հրամանը նա ստացել է անձամբ սուլթանից: Ռուսն ադ-Դինին նվիրված վերոնշյալ գովաբանական հատվածն ակնառու կերպով առանձնանում է թեոգորոսի նահատակության ողբերգական պատմության ընդհանուր համատեքստից, ուստի կարծում ենք, որ այն տեղ է գտել վկայաբանության մեջ պատվիրատուի ցանկությանմբ քաղաքական նկատառումներով:

Անանիայի մասին հաջորդ հիշատակարանը 1211 թվականից է, գրված Սեբաստիայում Հայրապետ գրչի ձեռքով. «Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ Հայրապետի նուաստի քահանայի ըստ աշխարհի, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնին և Սուրբ Սարգսի զաւրավարին, որ յանուն սոցա կանգնեցաւ սուրբ եկեղեցիս ի քաղաքիս Սեբաստիա»²⁹: Գրիչը ժամանակի կաթողիկոսին նշելիս սրամիտ դիտարկում է անում՝ ասելով, որ չգիտի, թե ում անունը գրի, և նշում է իրար հակառակ երեք կաթողիկոսներին՝ Հովհաննես, Անանե, Դավիթ: Այստեղ հիշված Դավիթը՝ Արքակաղնեցին է, որին Լևոն թագավորը 1207 թ. Սսում կաթողիկոս էր դարձրել, Հովհաննես Սսեցու հետ գժտվելու պատճառով³⁰: «Արդ, ի հայրապետութեանն՝ ոչ գիտեմ ասել, եթե զում գրեցից անուն, այլ ասեմ թե երից հակառակաց՝ տէր Յովհաննիսի, տէր Անանէի եւ տէր Դավթի, իսկ ի մերում դիտապետութեանս՝ տէր Գրիգորի սուրբ եւ ընտրեալ եպիսկոպոսի, որ է հրեշտակ ի մարմնի, եւ զարմ մեծի եւ հոչակաւոր վարդապետի»³¹: Կաթողիկոսների թվարկումից հետո, ինչպես տեսնում ենք, գրիչը մեծարանքով նշում է Սեբաստիայի եպիսկոպոս Գրիգորին: Հիշատակարանի այս հատվածից կարելի է դատել, որ 1211 թ. Անանիան շարունակում էր գտնվել Կեսարիայում, որովհետև նրա Սեբաստիայում լինելու դեպքում Հայրապետ գրիչը դժվար թե այսպիսի ձևակերպումներ օգտագործեր:

Անանիայի վերաբերյալ չորրորդ և վերջին հիշատակարանը 1223 թվականից է, գրված Գրիգոր գրչի ձեռքով Մնձրո Մարգ կոչված գավառի «Առոյծ Մարգ» գյուղում. «Բայց գրեցաւ ի թուականիս Հայոց ՈՂԲ (1223), յերրորդում

²⁹ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 75:

³⁰ Ըստ վերջերս շրջանառված տեսակետի, հնարավոր է, որ Դավիթ Արևակաղնեցին կաթողիկոս է դարձել 1204/5 թ. (Վ. Թորոսյան, «Սսի ԺԳ դարասկզբի եկեղեցական ժողովը հայլատին հաւաքեւոյթյունների համատեւատում», Գեղարվեստի ակադեմիայի տարեգիրք, թիվ 11, Երևան, 2021, էջ 136-138):

³¹ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 75:

ամի հայրապետութեան տէր Անանի Հայոց կաթողիկոսի, ի գաւառիս Մնձրոյ Մարգ, ի գեղս որ կոչի Առոյժ Մարգ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնին եւ Սրբոյն Գրիգոր եւ Սրբոյն Յակոբայ»³²:

Հիշատակարանն առաջին անգամ հրատարակել է Զավեն վրդ. Արզումանյանը «Սիոն» ամսագրում, որտեղ «յերրորդում ամի հայրապետութեան տէր Անանի Հայոց կաթողիկոսի» հատվածը նկատի ունենալով, կարծում է, թե հիշատակարանի 1223 թվականը սխալ է: Ըստ նրա, քանի որ Անանիան աթոռակալել է 1203-ից՝ «հետևաբար ձեռագիրս գրուած պէտք է ըլլայ 1206 թուին»³³: Ամսագրի խմբագրութեան անունից արված ծանոթագրութեան մեջ նորայր Պողարյանն էլ նշում է. «Ձեռագրիս յիշատակարանի ՈՂԲ թուականը եթե ճիշդ է, այդ պարագային պէտք է ընդունիլ, որ Անանիա կաթողիկոսի 20-րդ տարին կըլլայ, առաջին տարին ընդունելով 1203-ը: Այս պարագային յիշատակարանի «յերրորդում ամի» բացատրութեան տեղ սպասելի էր Ի երրորդում ամի, այսինքն՝ քսաներորդում ամի»³⁴: Հ. Բերբերյանը նկատում է, որ Անանիայի կաթողիկոսութեան սկիզբը ոչ թե 1203, այլ 1201 թվականն է, հնարավոր համարելով, որ հիշատակարանի հրատարակիչը գուցե ՈՄԲ (1203)-ի փոխարեն ՈՂԲ (1223) է կարդացել կամ հիշատակարանի հեղինակն է սխալվել³⁵: Ավելացնենք, որ ավելի ուշ հիշատակարանը ՈՂԲ (1223) թվականով է հրատարակել նաև Ավետիս Սանջյանը (ձեռագրի նկարագրութեան հետ միասին)³⁶:

Անանիայի մահը և հակաթոռ կաթողիկոսության վերացումը

Անանիայի մահվան թվականի և հակաթոռ կաթողիկոսութեան գործունեության ավարտի, ինչպես նաև մի քանի այլ հարցերի պարզաբանման համար կարևոր նշանակություն ունի Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանի (մահ. 1303 թ.) ժամանակագրության մեջ պահպանված մի տեղեկություն: Հայտնի է, որ 13-րդ դարի վերջերին (1297 թ.) Ստեփանոս Օրբելյանն իր կոթողային աշխատությունը՝ «Սյունիքի պատմությունը» շարադրելուց առաջ, շուրջ մեկ դարյա պատմական անցքերի մասին տարբեր աղբյուրներից քաղված տեղեկություններով լրացրել է ԺԲ դարի պատմիչ Սամվել Անեցու ժամանակագրու-

³² Նույն տեղում, էջ 139: Տե՛ս նաև Հ. Պերպերեան, նշվ. աշխ. էջ 361:

³³ Զ. Արզումանեան, «ԺԳ. դարու հայերէն ձեռագիր մը Public Library, Detroit, Michigan», Սիոն, 1962, համար 11-12, էջ 307-308:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 308:

³⁵ Հ. Պերպերեան, նշվ. աշխ. էջ 361:

³⁶ A. Sanjian, *A Catalogue of Medieval Armenian Manuscripts in the United States*, Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1976, pp. 387-391.

թյունը³⁷: Այն պահպանվել է մեկ ընդօրինակությամբ, հավանաբար ժե դարում ստեղծված մի արժեքավոր ժողովածուի մեջ (ՄՄ 8481): Այստեղ նշված են հիմնականում հակիրճ տեղեկություններ, որոնք գրված են ժամանակագրական աղյուսակի նեղ սյունակում: Ներկայացվող հատվածը տեղ է գտել Հայոց ՈՀԶ (1227) թվականի դիմաց³⁸, բայց հայտնի չէ, թե ինչ աղբյուրից է քաղված: Այն հետևյալն է.

«Խայտն կոչեցեալ³⁹ Աննա ուժով սուլտանին նստի կաթողիկոս ի Հոռոմ, հակառակ կաթողոցն Կոստանդեա և դապալեաց զկաթողիկոսութիւնն, որ և յետ բազում հնարից, աղօթիւք խնդրէ տէր Կոստանդին բառնալ յերկուցն մինն, և որ հաճոցն է Տեառն մնալ և միամտել: Ապա ի տեսեան հրեշտակ Տեառն գրէ յաջ թաթի ձեռինն տէր Կոստանդնայ՝ եթէ բարձցի կաթողիկոսութիւն յԱննայ է և տացի Կոստանդնայ ծառայի Աստուծոյ, և եղև այնպէս, զի ի գիշերի սատակեալ այրն այն, բարձաւ ի միջոյ»⁴⁰:

Սույն հատվածի մասին բնագրի երկրորդ հրատարակիչ Վազգեն Հակոբյա-

³⁷ Ժամանակագրության հեղինակի հարցը հայագիտության մեջ վիճարկվել է: Առաջին հրատարակիչ Աշոտ Աբրահամյանն այն համարել է Ստեփանոս Օրբելյանինը (*Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբելեանի*, հրատարակության պատրաստեց Ա. Աբրահամյանը, Երևան, 1942), մինչդեռ երկրորդ հրատարակիչ Վազգեն Հակոբյանը այն կոչել է «Ստեփանոս եպիսկոպոսի ժամանակագրություն» հեղինակին համարելով Օրբելյանից տարբեր սյունեցի մեկ այլ եպիսկոպոս (*Մանր ժամանակագրութիւններ*, հ. 1, էջ 32-34): Սակայն նորագույն ուսումնասիրությունները ոչ մի կասկած չեն թողնում, որ հեղինակը հենց Ստեփանոս Օրբելյանն է: Նշենք, որ ժամանակագրության մեջ հեղինակն իրեն կոչում է «այցելու», այսինքն՝ եպիսկոպոս՝ «ես՝ նուսստ Ստեփաննոս անուամբ այցելու»: Ստեփանոս Օրբելյանը «Սյունիքի պատմության» վերնագրում նույնպես կոչվում է «այցելու»՝ «Հանդէս բանից Բաղրավայր պատմութեանց Տանն Սիսական... նուսստ եւ այցիկար ոգոյ Ստեփաննոսի Սիւնեաց այցելուի եւ նախագահ մետրապոլի...» (ՄՄ 6271, 7բ), այդպես է կոչվում նաև 1299-ին գրած «Ողբ ի Ս. Կարողիկեն» շափածո երկի վերնագրում՝ «Բան բարառնական ոգեալ դիմառնաբար ի դիմաց Վաղարշապատու Ս. Կարողիկէին... շարեալ... ի Ստեփաննոս Սիւնեաց այցելուէ», ինչպես նաև իր վերջին՝ «Հակառատութիւն ընդդէմ երկաբնակաց» (1302 թ.) երկի վերնագրում՝ «Տեառն Ստեփաննոսի Սիւնեաց այցելուի և նախագահ մետրապոլի...»: Վերջապես Օրբելյանին «այցելու» է կոչում նաև Գլաձորի համալսարանի ուսուցչապետ Եսայի Նչեցին, նրա պատվերով գրած գործի նախաբանում. «Տէր Ստեփաննոս՝ այցելու եւ վերադիտող գերահոշակ... արոտոյ Տանդ Սիւնեաց» (ՄՄ 1276, 3ա, 176ա): Տե՛ս Մամուլ Անեցի եւ շարունակողներ, *Ժամանակագրութիւն, աշխատասիրությամբ Կ. Մաթևոսյանի*, Երևան, 2014, էջ 44-50, Կ. Մաթևոսյան, *Նորավանքի վիմագրերը և հիշատակարանները*, Երևան, «Մուղնի» հրատ., 2017, էջ 33-37:

³⁸ ՄՄ 8481, 206բ: Նշված հատվածի բնագրում, էջի կենտրոնում եղած թվաշարքի մյուս կողմում ՈՀԶ (1227) թվականի դիմաց նշված է՝ «մեռաւ արաբակ Իվանէ»: Որ Իվանէ Զաբարյանը մահացել է 1227 թ., հայտնի է նաև այլ աղբյուրներից, այսինքն Անանիայի մահվան մասին նշումը համապատասխանում է այդ տարվան:

³⁹ Բնագրում՝ «կոցեցեալ»:

⁴⁰ ՄՄ 8481, 206բ, հմմտ. *Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբելեանի*, էջ 24, *Մանր ժամանակագրութիւններ*, հ. 1, էջ 40:

նը հետևյալ ծանոթագրությունն է կատարել. «Այս ավանդությունն ըստ երևույթին տարածված չի եղել, որը հայտնի չի Չամչյանին և Օրմանյանին»⁴¹: Ակնհայտ է, որ այստեղ խոսքը Անանիայի մասին է, որն այս դեպքում համարվում է կաթողիկոս Կոստանդին Բարձրբերդցու (1221-1267) հակաթո՞՞՞ «հակառակ աթոռոջն Կոստանդեա»:

Տեղեկության տեքստը հետաքրքրական է մի քանի առումով: Նախ բնագրական որոշ նրբերանգներ ցույց են տալիս, որ այն ձեռագրից ձեռագիր անցնելով և ընդօրինակվելով որոշ փոփոխությունների է ենթարկվել: Մասնավորապես, «Հոռոմը» դարձել է Հոռոմ՝ «ուժով սուլտանին նստի կաթողիկոս ի Հոռոմ» (հմմտ. Գանձակեցու հաղորդումը՝ «Անանիա, չոգաւ նա առ սուլտանն, զոր Հոռոմոց կոչեն... նստաւ կաթողիկոս»): «Անանիա» անունն էլ դարձել է «Աննա», հնարավոր է նախօրինակում երկրորդ «ա» տառի սղագրված լինելու կամ մեկ այլ պատճառով⁴²: Պետք է նկատել, որ Անանիայի անունն, ըստ երևույթին, արտասանության որոշ յուրահատկություն է ունեցել: Հիշենք Անանուն եղեսացու տեղեկությունը, որը գրում է՝ «դա մի եպիսկոպոս էր, որի անունն էր **Անանա**» և բացատրում՝ «այսինքն՝ Անանիա»⁴³: Շատ հնարավոր է, որ Ստեփանոս Օրբելյանի օգտագործած աղբյուրում հենց «Անանա» ձևն է եղել, որն ավելի հեշտությամբ կարող էր դառնալ «Աննա»: Ինչպես վերը տեսանք, գրիչ Գրիգորն էլ 1223 թ. նրան կոչում է «Աննա»:

Շարունակության մեջ երևում է, որ Կոստանդին կաթողիկոսը փորձել է հնազանդության բերել Անանիային (ինչպես որ ավելի վաղ արել էին կաթողիկոս Հովհաննես Սսեցին և Լևոն թագավորը), սակայն՝ «յետ բազում հնարից», արդյունքի չհասնելով, դիմել է Աստծո տնօրինությանը՝ «աղօթիւք խնդրէ տէր Կոստանդին՝ բառնալ յերկուցն մինն, և որ հաճոյն է Տեառն մնալ և միամտել»: Ի վերջո հարցը լուծվել է տեսիլքում հայտնված Աստծո հրեշտակի միջոցով, որը Կոստանդին ձեռքին գրել է, որ կվերանա Անանիայի կաթողիկոսությունը, և նույն գիշեր վերջինս մահացել է:

Այս տեղեկությունն ուշագրավ է նաև նրանով, որ միակը լինելով, պահպանել է Անանիայի մականունը՝ «Խայտն կոչեցեալ»: «Խայտ» բառի ստուգաբանությունից ելնելով (բիծ, նշան մաշկի վրա) հնարավոր է ենթադրել, որ Անանիան դեմքին խալ է ունեցել, որից էլ առաջացել է նրա «Խայտ» մականունը:

⁴¹ Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 57:

⁴² Այդ վրիպակները կարող էին լինել տեղեկության մինչև Ստեփանոս Օրբելյանին հասնելը, բայց ավելի հավանական է, որ առաջացել են նրանից հետո, քանի որ մեզ հասած ժե դարի ձեռագրում, որտեղ ընդօրինակվել է ժամանակագրությունը, այն ունի նաև այլ վրիպումներ, օրինակ, Իրագարիի փոխառեն գրված է «Իրագարդն», մեկ այլ տեղում՝ «գկեսարիա»-ն դարձել է «գլասարիա» (Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 41, 48): Այսինքն, ընդօրինակող գրիչը սանձամափակ գիտելիքների տեղ մեկն է եղել:

⁴³ Անանուն եղեսացի, էջ 193:

Սակայն Անանիայի կենսագրության համար ամենակարևոր տվյալն այստեղ նրա մահվան թվականն է, որը նաև հակաթոռ կաթողիկոսության ավարտի տարին է: Այն, որ Անանիայից հետո հակաթոռ կաթողիկոսության գործունեությունը դադարել է, երևում է նշված տեղեկության համատեքստից ու որոշ մանրամասներից, օրինակ, երբ ասվում է, թե Կոստանդինը Աստծուց խնդրում է «բառնալ յերկուցն մինն, և որ հաճոյն է Տեառն՝ մնալ և միամտել», այսինքն, մեկը պիտի մնա և միաբան (միամիտ) լինեն: Հրեշտակը Կոստանդինի ձեռքին գրում է, թե՝ «բարձքի կաթողիկոսութիւնն յԱննայէ», այսինքն՝ կաթողիկոսությունը կվերանա Անանիայից, իսկ նրա մահվան կապակցությամբ էլ նշվում է՝ «սատակեալ այրն այն, բարձաւ ի միջոյ», ասել է թե հակաթոռությունն էլ մեջտեղից վերացավ:

Հ. Բերբերյանն Անանիայի՝ որպես կաթողիկոսի, հաջորդ ունեցած լինելու հարցի մասին գրում է. «կարելի չէ ըսել թէ իրմով վերջ գտա՞ծ է այս հերձուած կաթողիկոսութիւնը, թէ Անանիա իր յաջորդը ունեցած է»⁴⁴: Ապա աթոռի հնարավոր շարունակության մասին նշում է. «1243-ին Մոսկոկները պարտութեան մատնեցին սելջուքեան բանակները և սելջուքեան պետութիւնը ենթարկուեցաւ մոսկոկական տիրապետութեան: Քիչ ետք Հեթում թագաւոր կամովին ընդունեցաւ մոսկոկական գերիշխանութիւնը և հովանաւորութիւնը: Հավանական է, որ սելջուքեան արգելքը դադրած ըլլայ 1243-էն ետք, և Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը իր իշխանութիւնը վերահաստատած՝ սելջուքեան սահմաններուն Հայերուն վրայ: Հերձուածը այսպես վերջ գտած կրնայ ըլլալ»⁴⁵:

Կարծում ենք, որ հակաթոռության վերացման հարցում ժամանակի առումով այդքան հեռուն գնալու կարիք չկա, մանավանդ որ սկզբնաղբյուրներում որևէ այլ հակաթոռ կաթողիկոս չի հիշատակվում Կեսարիայում կամ Սեբաստիայում, իսկ 1239 թ. հենց Սեբաստիայում գրված մի հիշատակարանում (ՄՄ 7574) նշվում է միայն Կոստանդին Բարձրբերդցու անունը՝ «ի կաթողիկոսութեան տեառն Կոստանդի Հայոց դիտապետի...»⁴⁶: Ստեփանոս Օրբելյանի ժամանակագրության մեջ եղած տեղեկությունից նույնպես, ինչպես վերևում տեսանք, երևում է, որ Անանիայի մահով հակաթոռ կաթողիկոսությունը վերացել է:

Վերջում անդրադառնանք Անանիայի տապանաքարին: Հ. Բերբերյանի վերոնշյալ հոդվածի կարևոր ճշգրտումներից մեկը վերաբերում է Անանիայի՝ Սեբաստիայում Ս. Նշան եկեղեցու հյուսիսային կողմում եղած (այժմ, ամենայն հավանականությամբ, գոյություն չունի) տապանաքարին ու տապանագրին: Եթե

⁴⁴ Հ. Պեպկյան, նշվ. աշխ., էջ 362-363: Այս հատվածում նշված թվականը տպագրական վրիպակով տպված է 1233:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 363:

⁴⁶ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 208:

նրանից առաջ Անանիային անդրադարձած ուսումնասիրողները չեն կասկածել տապանաքարի արձանագրության տվյալներին, մասնավորապես այնտեղ նշված մահվան՝ 1207 թվականին, ապա նա համապատասխան աղբյուրի հղումով ցույց է տալիս, որ տապանաքարը դրվել է շատ ուշ՝ 1825 թ., և նրա արձանագրության տեքստն էլ կազմվել է այդ ժամանակ, իսկ երկու հիշատակարան՝ 1211 և 1223 թվականներից, վկայում են, որ Անանիան այդ ժամանակ դեռ ողջ էր, ուստի տապանագրի թվականը սխալ է⁴⁷:

Այնուամենայնիվ, Անանիայի տապանագիրը որոշակի արժեք է ներկայացնում: Առաջին հերթին, այն ցույց է տալիս, որ Անանիա հակաթոռ կաթողիկոսն ինչ-որ ժամանակ լքել է Կեսարիայի իր նստավայրը և տեղափոխվել Սեբաստիա, որտեղ էլ կնքել է իր մահկանացուն և հուղարկավորվել: Գրանով իր հաստատումն է գտնում նաև Կիրակոս Գանձակեցու վկայությունը, ըստ որի Անանիան աթոռակալել է Սեբաստիայում (քանի որ այդ մասին ուրիշ տեղեկություն չկա):

Ութ տողանոց չափածո տապանագիրն ըստ Գարեգին Սրվանձատյանի արտագրության այսպիսին է.

«Յայս դամբարանիս եղին զմարմին,
Տեառն Անանիա կաթողիկոսին,
Որ օձեալ նստաւ վեհապետ ազգիս,
Ի գերահոշակ սուրբ մենաստանիս,
Սա էր ազգական Պետրոսի մեծին,
Գետադարձ կոչեալ սուրբ հայրապետին,
Ժամանեալ վախճան սուրբ կենաց նորին,
Թուին վեց հարիւր յիսուն եւ վեցին»⁴⁸:

Բուն տապանաքարի տեղադրման մասին տեղեկությունը հետևյալն է. «յա-տուրս տեսուչ Յօհաննէս եպիսկոպոսի Սեբաստացւոյ շինեցաւ ի վերայ նորա (Անանիայի – Կ. Մ.) վայելուչ շիրիմ արդեամբ Քրիւէքճեան Յօհաննէսի ՌՄՀԴ 1825»⁴⁹: Այս առնչությամբ Հ. Բերբերյանը գրում է. «Այս յիշատակագրութենէն կը հետևի, թէ Յովհաննէս Սեբաստացիի օրով Անանիայի գերեզմանին վրայ տապանաքար չկար, և, հակառակ դեպքում, ըստ աւանդութեան, գերեզման մը ցոյց կը

⁴⁷ Հ. Պէրպլեպեան, նշվ. աշխ., էջ 289:

⁴⁸ Գ. Մրուանձառեանց, *Քորոս աղբար*, հ. Ա, Կ. Պոլիս, 1879, էջ 179: Ըստ Հ. Բերբերյանի՝ տապանագրի տեքստը կազմողները Անանիայի մահվան թվականը վերցրել են Մ. Չամչյանի «Հայոց պատմության» 1786 թ. լույս տեսած երրորդ հատորից (Հ. Պէրպլեպեան, նշվ. աշխ., էջ 288-289): Սակայն նրա հղած տեղում՝ «ի նոյն ամս մեռաւ և Անանիա առանձին կաթողիկոս Սեբաստիոյ» տեղեկությունը, որի համար աղբյուր չի նշվում, դրված է 1206 թվականին վերաբերող տեղեկությունների հատվածում (Մ. Չամչեան, նշվ. աշխ., էջ 183):

⁴⁹ Դիւան Հայոց պատմության, գիրք Ժ, խմբ. Գիւտ Աղանեանց, Թիֆլիս, 1912, էջ 390:

տրուէր իբրև Անանիա կաթողիկոսինը, անոր մահէն շուրջ 600 տարի ետք»⁵⁰:

Սակայն շատ ավելի հավանական է, որ Սեբաստիայի եկեղեցու մոտ եղել է նաև Անանիայի հին տապանաքարը, իսկ 1825 թ. պատրաստվել է միայն «վայելուչ շիրիմ», այսինքն վեցդարյա հին ու մաշված տապանաքարը փոխարինվել է նորով: Կարծում ենք, որ հին տապանաքարի վրա, ըստ այն ժամանակի սովորության, այդքան երկար արձանագրություն չպիտի լիներ, հավանաբար գրված են եղել հանգուցյալի անունն ու տիտղոսը և մահվան՝ «ի Քրիստոս» փոխադրվելու թվականը: Նոր տապանաքարի վրա ավելի ճոխ տեքստ են գրել, հավանաբար կաթողիկոսի մասին տվյալներ քաղելով Կիրակոս Գանձակեցուց և Մ. Չամչյանի՝ այդ ժամանակ արդեն շրջանառության մեջ գտնվող՝ 1786 թ. հրատարակված «Հայոց պատմությունից»:

Հին տապանաքարի գոյության մասին մեր ենթադրությունն ավելի հավանական է թվում նոր տապանաքարի տարեթվի շնորհիվ, որը թեև սխալ է, բայց դրանով հանդերձ, յուրովի հուշում է նախկին գրության ճիշտ թվականի մասին: Բանն այն է, որ երբ զուգադրում ենք Անանիայի մահվան իրական՝ 1227 և նոր տապանաքարի 1207 թվականները՝ համապատասխանաբար Հայոց ՈՂԶ (676+ 551= 1227) և ՈՄԶ (656+ 551= 1207), տեսնում ենք, որ հարյուրավորի և միավորի թվատառերը նույնն են, և միայն տասնավորի թվատառն է տարբեր: Կարելի է ենթադրել, որ Անանիայի հին տապանաքարին թվատառերով նշված է եղել ճիշտ թվականը՝ Հայոց ՈՂԶ (1227), սակայն մեջտեղի (տասնավորի) թվատառը եղծված է եղել կամ սխալ է վերծանվել (հասկացել են Հայոց ՈՄԶ), որի հետևանքով նոր տապանաքարի վրա գրել են 1207: Հնարավոր է, որ քարի այդ մասում կոտրվածք է եղել և երևացել է միայն տասնավորն արտահայտող «Հ» (70) թվատառի վերին մասնիկը, որից ելնելով այն որպես «Մ» (50) են վերծանել⁵¹: Թերևս հին տապանաքարի վնասված լինելն է նաև պատճառ դարձել, որպեսզի 1825-ին պատրաստվի նոր՝ «վայելուչ» տապանաքար:

Ամփոփելով կարող ենք ասել, որ Կիրակոս Գանձակեցու պատմության, Անանուն եղեսացու ժամանակագրության, Թեոդորոս Կեսարացու վկայաբանության, հայերեն ձեռագրերի շորս հիշատակարանների, Ստեփանոս Օրբելյանի ժամանակագրության մեջ պահպանված տեղեկությունները, վկայում են, որ 1201-1227 թթ. Ռուսի սուլթանությունում՝ նախ Կեսարիայում, ապա որոշ ժամանակ անց Սեբաստիայում, գործել է հակաթոռ կաթողիկոսություն հայտ մականունով Անանիայի գլխավորությունը: Վերջինս հավանաբար սերում էր ԺԱ

⁵⁰ Հ. Պերպլեպեան, նշվ. աշխ., էջ 289:

⁵¹ Նշենք, որ վիմագրության մեջ «Հ» տառի գրության մի ձև կա, որը շատ նման է «Մ»-ի: Այդպիսին են, օրինակ, Կեչառիսի վանքում ԺԳ դարի մի տապանաքարի արձանագրության և Աբարատի մարզի Ս. Կարապետ վանքի եկեղեցու ներսում եղած ԺԳ դարի սկզբների երկու վիմագրերում օգտագործված համապատասխան տառերը:

դարի կաթողիկոս Պետրոս Գետադարձի տոհմից և հավակնում էր Հայոց կաթողիկոսական աթոռին, սակայն Կիլիկիայում իր նպատակին հասնելու հնարավորություն չտեսնելով, հակաթոռ կաթողիկոսություն է ստեղծել Ռումի սուլթանության տարածքում՝ Ռուֆն աղ-Դին Սուլեյմանշահ Բ-ի համաձայնությամբ (1201 թ.): Նա վայելել է տեղի իշխանությունների բարեհաճությունը, քանի որ հակաթոռ կաթողիկոսության գոյությունն այդ տարածքի հայությանը հոգևոր-եկեղեցական առումով կտրում էր Հռոմիլլայի կաթողիկոսությունից և Կիլիկիայի Հայոց թագավորությունից: Այդ պատճառով նախ Հովհաննես Սսեցի կաթողիկոսն ու Լևոն թագավորը, ապա Կոստանդին Բարձրբերդցի կաթողիկոսը փորձել են հնազանդության բերել հակաթոռ կաթողիկոսին, սակայն արդյունքի չեն հասել: 1227 թ. Անանիայի մահով հակաթոռ կաթողիկոսությունը վերացել է:

KAREN MATEVOSYAN

ANTICATHOLICOS ANANIA OF THE SULTANATE OF RUM

Key words: Catholicos, Anania, Cilicia, colophon, sultan, Caesarea, Hromkla.

The information given in the history of Kirakos Gandzakets‘i, in the Chronicles of the Anonymous of Edessa and Step‘anos Orbelean, in four colophons of Armenian manuscripts and in other sources witness that in 1201–1227, in the Sultanate of Rum, in Kayseri, and after some time in Sebastia (Sivas), there was a catholicosate (patriarchate) under the leadership of Anania, nicknamed Khayt. He probably descended from the family of the 11th century Catholicos Petros Getadardz and claimed to be the Catholicos of all Armenians. Not having achieved his goal in Cilicia, in 1201 he created a catholicosate on the territory of the Sultanate of Rum by the consent of Sultan Rukn ad-Din Suleimanshah II. Anania enjoyed the favor of the local authorities, since the existence of this catholicosate separated in spiritual and ecclesiastical terms the Armenians living in the territory of the sultanate from the Catholicosate of All Armenians located in Hromkla and from the Armenian Kingdom of Cilicia.

The article clarifies some facts of Anania's life and work. It is demonstrated that the Catholicos of All Armenians Yovhannēs Ssets‘i (1203–1221), King Levon I (1198–1219), and later also Catholicos Constantine (1221–1267) tried to achieve the obedience of the anti-Catholicos, but without result, and that in 1227 with the death of Anania the catholicosate founded by him in the Sultanate of Rum ceased to exist. A study of the text of the *Martyrdom of Theodore Kesarats‘i* revealed that it was

written in 1204 in Kayseri, at the behest of Anania. Among other issues, the question of the date of Anania's death in the inscription on his tombstone is also discussed in the article.

КАРЕН МАТЕВОСЯН

АНТИКАТОЛИКОС РУМСКОГО СУЛТАНАТА АНАНИЯ

Ключевые слова: Католикос, Анания, Киликия, памятная запись, султан, Кесария, Ромкла.

Сведения, сохранившиеся в истории Киракоса Гандзакеци, в летописях Анонима Эдесского и Степаноса Орбеляна, в четырех памятных записях армянских рукописей и в других источниках показывают, что в 1201-1227 гг. в Румском (Иконийском) султанате, в Кесарии (Кайсери), а через некоторое время в Себастии (Сивас), существовал католикосат (патриарший престол) под предводительством Анании по прозвищу Хайт. Он вероятно происходил из рода католикоса XI века Петроса Гетадарца и претендовал на место католикоса всех армян, но не достигнув своей цели в Киликии, в 1201 г. создал католикосат на территории Румского султаната с согласия султана Рукн ад-Дина Сулейманшаха II. Анания пользовался благосклонностью местных властей, так как существование этого католикосата в духовном и церковном отношении отделяло армян, живущих на территории султаната, от находящегося в Ромкле католикосата всех армян и от Киликийского Армянского царства.

В статье уточнены некоторые факты жизни и деятельности Анании. Показано, что католикос всех армян Ованес Ссеци (1203-1221) и царь Левон I (1198-1219), а в последствии также католикос Константин (1221-1267) пытались добиться покорности антикатоликоса, но результатов не добились, и что 1227 г. со смертью Анании основанный им католикосат в Румском султанате перестал существовать. На основании изучения текста "мученичества Феодора Кесарийского" предполагается, что оно было написано в 1204 г. в Кесарии, по велению Анании. Рассматривается вопрос о дате смерти Анании в надписи на его надгробном камне, и т. д.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՈՒՆ

Ազատ Բոզոյան

Անտիոֆի դերը Լևոն Մեծագործի ֆաղափականության մեջ..... 5

Կարեն Մաթևոսյան

Ռուսի սուլթանության հակաթոռ կաթողիկոս Անանիան 22

Գագիկ Դանիելյան

Պաշտոնական նամակագրությունը և դիվանագիտական ընձաները
հայ-մոնղոլական հարաբերություններում 40

Էլինա Ղազարյան

Հարավային Կովկասի ֆաղափների դերը տարանցիկ
առևտրում ըստ Ժ.-ԺԴ. դարերի պարսկական և արաբական
պատմաաշխարհագրական երկերի 60

Գեորգի Միրզաբեկյան

1590 թ. Մելիֆ-Արալանլուի օսմանյան հարկացուցակը..... 74

Հայկազ Հովհաննիսյան

Մատենադարանի Ալ. Երիցյանի արխիվ. «Հյուսիսսփայլ» ամսագրի
հրատարակման նախապատմությունը..... 83

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

Դավիթ Գևորգյան

Գրիգոր Բ. Վկայասերի նախաձեռնած թարգմանական շարժումը 93

Դոնարա Կարապետյան

Ասար Սեբաստացու «Գիրք բժշկական արհեստի» բժշկարանի
գրավոր աղբյուրները..... 113

Աննա Օհանջանյան

Դավանանքից դավանաբանական անցնելով. հայ կաթողիկ Հովհաննես Մշեցիև և նրա
հեղինակած «Բանալի նշմարտութեան» գիրքը (անգլերեն)..... 131

ԱՐՎԵՍ

Ավետ Ավետիսյան

«Իսահակի զոհաբերության» պատկերագրական տարբերակները
հայկական մանրանկարներում..... 166

Սեդա Մանուկեան

Բոնաշէնի մանրանկարչութեան մի օրինակ (Մատենադարանի ձեռ. 10789)..... 199

Աննա Արեշատյան

Դիտարկումներ Մակար Եկմայանի և Կոմիտասի դաշնակաձ պատարագի
մոնոդիաների մեղեդիական մտածողության շուրջ..... 212

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

Անի Առաքելյան

Սուլեյման Դարաշամբեցի կատակերգակը և նրա նորահայտ երկերը..... 233

Լուսինե Թումանյան

Հովհաննես Բրգութենցի գանձերն ու տաղերը 268

Հասմիկ Կիրակոսյան

Նորահայտ մի փաստաթուղթ Շուշիում ավետարանական ֆարոգիչների
գործունեության մասին 295

Միհրան Մինասեան

Մշոյ Ս. Առաքելոց, Մատնավանք և Ս. Յովհաննէս վանքերու թեմական
գիւղերու, Բասենի ու Թախթի հայկական եկեղեցիներու, վանքերու և
գերեզմանատուններու անտիպ ցուցակ (1861-1866 թթ.)..... 305

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Գեորգ Տէր-Վարդանեան

Հայերէն հնատիպ գրերի ձեռագիր գրառումների և գրադարանային
նշումների Դիւանի կազմութեան ծրագիրը 321

Տաթևիկ Մանուկեան, Քնարիկ Սարգսեան

Մաշտոցեան Մատենադարանի հնատիպ գրերի ձեռագիր և
գրադարանային նշումները (ընդհանուր պատկեր) 330

Հերմինէ Գրիգորեան

Յուցակ կիսաբունի կիպլէնկէան թանգարանի հայերէն ձեռագրերի..... 350

ԲԱՆԱՎԵՃ**Նարինէ Վարդանյան**

«Կանոնագիրք հայոց» ժողովածուի զարգացման պատմությունը. ուսումնասիրություն, թե՞ խեղաթյուրում 377

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄ**Մանեա Էննա Շիրինյան**

Բյուզանդագետների համաշխարհային XXIV համաժողովը 420

ՄԱՀԱՆՈՍԱԿԱՆ**Նազենի Ղարիբյան**

Վասն կենաց եւ գործոց Նինայի Գարսոյեան (1923-2022) 432

ԲԱՆԹԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՀԱՆԴԵՍԻ ՀՈԳՎԱԾՆԵՐԻ ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆԸ

ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐ 438

CONTENTS

HISTORY

Azat Bozoyan

The Role of Antioch in the Policy
of Levon the Magnificent5

Karen Matevosyan

Anticatholicos Anania of the Sultanate of Rum22

Gagik Danielyan

Official Correspondence and Diplomatic
Gifts in the Armenian-Mongol Relations (part 3).....40

Elina Ghazaryan

The Role of South Caucasian Towns
in Transit Trade According to the Persian and Arabic
Historico-Geographical Works of 10th-14th Centuries.....60

Georgi Mirzabekyan

The Ottoman Tax Register of Melik-Arslanlu of 1590.....74

Haykaz Hovhannisyan

Matenadaran, Archive of Al. Yeritsyan: Prehistory
of the Publication of the Journal “Nortern Lights”.....83

PHILOLOGY

Davit Gevorgyan

The Translational Movement Initiated by Grigor II V kayaser.....93

Donara Karapetyan

The Written Sources of Asar Sebastats‘i’s
Book of Medical Art.....113

Anna Ohanjanyan

Jumping In and Out of Confessions: The Armenian Catholic Yovhannēs
of Mush and his Book *Key of Truth*.....131

ART

Avet Avetisyan

The Iconographic Versions of *the Sacrifice Of Isaac*
in Armenian Miniatures.....166

Seda Manukyan

A Specimen of the Břnashen Miniature Art..... 199

Anna Arevshatyan

Observations on the melodic thinking in
the monodies of the Liturgy in the arrangements
by Makar Yekmalian and Komitas..... 212

PUBLICATIONS**Ani Arakelyan**

Comedian Suleiman Darashabets‘i and
His Newly Discovered Poems..... 233

Lusine Tumanyan

The Litanies and Odes of Yovhannēs Brgut‘Ents‘..... 268

Hasmik Kirakosyan

A Recently Discovered Document about the Activity
of Evangelical Missionaries in Shushi..... 295

Mihran Minassian

A Previously Unpublished List of Diocesan Villages of the
Monasteries of Surp Arakelots in Mush, Madnavank and Surp Hovhannes,
as well as Armenian Churches, Monasteries and Cemeteries
of Pasen and Takht (1861–1866)..... 305

BIBLIOGRAPHY**Georg Ter-Vardanean**

The Program of Composing the Corpus of
Handwritten Remarks and Library Notes in
Armenian Early Printed Books..... 321

Tatevik Manukyan, Knarik Sargsyan

Handwritten and Library Notes of Early Printed Books
of Mesrop Mashtots Matenadaran (General Picture)..... 330

Hermine Grigoryan

Catalogue of the Armenian Manuscripts of the
Gulbenkian Museum in Lisbon..... 350

DISCUSSION**Narine Vardanyan**

History of the Development of the Armenian Book of Canons.

Study or Misrepresentation?.....377

REPORT**Manea Erna Shirinian**

The XXIV International Congress of Byzantine Studies.....420

OBITUARY**Nazenie Garibian**

The Life and Work of Nina Garsoïan (1923-2022).....432

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

Азат Бозоян	
Роль Антиохии в политике Левона Великого.....	5
Карен Матевосян	
Антикатоликос румского султаната Анания.....	22
Гагик Даниелян	
Официальная переписка и дипломатические дары в армяно-монгольских отношениях (часть 3).....	40
Элина Казарян	
Роль Городов Южного Кавказа в транзитной торговле по данным персидских и арабских историко-географических трудов X-XIV веков.....	60
Георгий Мирзабекян	
Османский налоговый реестр Мелик-Арсланлу 1590 г.	74
Айказ Оганесян	
Матенадаран, архив Ал. Ерицяна: Предыстория издания журнала “Северное сияние”.....	83

ФИЛОЛОГИЯ

Давид Геворгян	
Переводческое движение, начатое Григором II Вкаясером.....	93
Донара Карапетян	
Письменные источники лечебника Асара Себастици “Книга врачебного искусства”.....	113
Анна Оганджян	
Переходя из одной конфессии в другую: армяно-католик Ованес из Муша и его книга «Ключ истины».....	131

ИСКУССТВО

Авет Аветисян	
Иконографические варианты “Жертвоприношения Исаака” в армянских миниатюрах.....	166
Седа Манукян	
Образчик брнашенской школы миниатюры.....	199
Анна Аревшатян	
Наблюдения над мелодическим стилем монодий литургии в многоголосных обработках Макара Екмаляна и Комитаса.....	212

ПУБЛИКАЦИИ

- Ани Аракелян**
Сатирик-комик Сулейман Дарашамбский и его неизвестные стихотворения..... 233
- Лусине Туманян**
Гандзы и таги Ованеса Бргутенца 268
- Асмик Киракосян**
Новонайденный документ, описывающий деятельность евангелических миссионеров в Шуши..... 295
- Мигран Минасян**
Ранее не публиковавшийся список епархиальных сёл монастырей Сурб Аракелоц, Матнаванк и Сурб Ованес, а также армянских церквей, монастырей и кладбищ Басена и Тахта (1861-1866 гг.)..... 305

БИБЛИОГРАФИЯ

- Геворг Тер-Варданян**
Программа составления свода рукописных записей и библиотечных заметок на старопечатных армянских книгах..... 321
- Татевик Манукян, Кнарик Саргсян**
Рукописные и библиотечные записи старопечатных книг Матенадарана им. Месропа Маштоца (общая картина)..... 330
- Эрмине Григорян**
Каталог армянских рукописей, хранящихся в музее Гюльбенкяна в Лиссабоне..... 350

ДИСКУССИЯ

- Нарине Варданян**
История развития “Армянской Книги канонов”.
Исследование или искажение фактов? 377

СООБЩЕНИЕ

- Манеа Эрна Ширинян**
XXIV всемирный конгресс византинистов..... 420

НЕКРОЛОГ

- Назени Гарибян**
Жизнь и деятельность Нины Гарсоян (1923-2022)..... 432

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

Հատոր 34

BULLETIN OF MATENADARAN

Volume 34

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА

Том 34

Համակարգչային ձևավորումը և էչադրումը՝ Անահիտ Խանգադյանի
Շապիկի ձևավորումը՝ Մարտիրոս Տոլմանեանի
Շապիկին՝
Սրբագրիչ՝ Արմինե Գրիգորյան
Հրատարակչական խմբագիր՝ Հայկ Համբարձումյան

Տպագրված է «ՔՈՓԻ ՓՐԻՆԹ» ՍՊԸ տպարանում

Ք. Երևան, Ներսիսյան 1

Չափսը՝ 70×100 1/16, տպագրական մամուլ՝ 28

տպամանակ՝ 150

Մատենադարան

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտի

հրատարակչական բաժին, ք. Երևան, Մաշտոցի պող. 53, հեռ. (010) 513033

publishing.matenadaran@gmail.com

Ամսագրի քվային տարբերակը՝

banber.matenadaran.am/download-category/բանբեր-մատենադարանի/